

Фундаментальна праця українських істориків і політологів

Микола Вегеш,

доктор історичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Ужгородського національного університету

Маріан Токар,

викладач кафедри політології
Ужгородського національного університету

*Політична історія України. XX століття. – В 6 т. – Київ:
Видавництво „Генеза”, 2003 – 2004.*

До вивчення політичної історії України вчені-історики ще недавно змушені були підходити з вузько ідеологічних позицій – не допускалося найменше відхилення від „прийнятих” стандартів, вироблених „у верхах” штампів.

Ситуація докорінно змінилася з проголошенням незалежності України. І ось нині завершено фундаментальну працю – шеститомник політичної історії України XX століття. Цю важливу проблему успішно вирішив очолюваний академіком НАН України Іваном Курасом Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. Вчені Інституту працювали, звісно, пліч-о-пліч з багатьма провідними істориками й політологами інших наукових установ та вищих навчальних закладів країни.

У першому томі праці, який має назву „На зламі століть”, акцентовано увагу на подіях кінця XIX та початку XX століття – до 1917 року. Автори цієї книги Ю. Левенець, Л. Нагорна і М. Кармазіна проаналізували основні фактори та сутність тогочасних політичних процесів в Україні. В центрі уваги вчених – місце та роль „українського питання” в Російській імперії. Автори висвітлюють процеси політичної еволюції в Україні, визрівання національної ідеї, непрості проблеми української самоідентифікації. Вчені характеризують тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905 – 1907 років, а також в період Першої світової війни. Висвітлюються, що важливо, й політичні процеси на західноукраїнських

землях.

Авторам вдалося переконливо передати напругу пошуку політичних ідеалів в умовах загальноросійської кризи політичної системи. Крізь призму етнонаціональної специфіки змальовуються ідейно-політичні напрямки та розглядається перспектива їх практичної адаптації до умов суспільно-політичного життя. Дуже важливим є розділ, у якому розкрито парадокси швидкої політизації українського суспільства в роки революції 1905 – 1907 років.

Другий том шеститомника має назву „Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)”. Над ним працювали відомі історики В. Верстюк і В. Солдатенко. Вченим, на наш погляд, вдалося адекватно відтворити складні, суперечливі процеси соціальної та національно-визвольної революцій, які стали основою політичного життя і розвою нації. Аналізуються тодішні головні аспекти державотворення. Відомо ж бо, що у боріннях тих років одна за одною поставали Українська Народна Республіка, Гетьманська держава, радянський режим.

Третій том праці – „Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938)”. Основний обсяг дослідницької роботи виконали фахівці під орудою професора С. Кульчицького. Над томом плідно попрацювали В. Греченко, Л. Гриневич, С. Кокін, О. Мовчан, Ю. Шаповал.

Хронологічні межі, відведені для цього тому, в історичному сенсі стали для українців порою чи не найтяжчих випробувань. Усього сімнадцять років життя нації, а скільки трагічного пережито: голодомори, масові репресії, депортації... Історики констатують, що створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму відбувалося в обстановці масового політичного терору. Але водночас було досягнуто й істотного прогресу в модернізації народного господарства та в культурному житті.

Важливим аспектом дослідження стали проблеми радянської зовнішньої політики, внутрішньопартійного життя, форми і сутність української радянської державності тощо.

Четвертий том „Політичної історії України” цілком присвячено участі України в Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). Історики В. Кучер, В. Гриневич, В. Коваль, використовуючи унікальний архівний матеріал, досягнення сучасної історіографії, переосмислили роль і місце України в контексті передвоєнного партнерства, а згодом і воєнного протистояння двох тоталітарних систем. Крім того, в томі ґрунтовно розкрито участь українців у розгромі нацизму, вузлові моменти розвитку радянського партизанського руху, боротьби ОУН і УПА, політичні наслідки воєнного протистояння між фашизмом і комунізмом в цілому.

Чи не вперше в академічному виданні дається наукова оцінка політичних ілюзій та реалій відродження незалежної української держави на першому етапі війни, згадане вже протистояння рухів опору на

прикладі радянських партизанів та військ ОУН – УПА.

Вузловим моментом того періоду була, зокрема, боротьба за міжнародне визнання української частини нового західного кордону СРСР. Автор цього розділу відомий дослідник військової історії В. Коваль стверджує, що доля українського Закарпаття була вирішена останньою. Незважаючи на прагнення українців краю возз'єднатися з материнською Україною, деякі процедури цього процесу носили брутальний характер. Так, зокрема, на чому цілком справедливо акцентує увагу вчений, „незважаючи на те, що нова територіальна угода, як і з Польщею, безпосередньо торкалась України, а вона вважалася, за конституцією, суверенною республікою, її підпису під документом не було. Територіальні питання залишалися суто імперською справою” [с. 557]. Із приєднанням Закарпаття завершилось остаточне формування північно-західного державного кордону України.

Окремої уваги заслуговує п'ятий том видання – „Українці за межами УРСР (1918 – 1940)”. Автори його, серед яких В. Трощинський, А. Шевченко, Р. Симоненко, С. Віднянський, В. Потульницький, С. Попик, глибоко проаналізувати політичні процеси не тільки в середовищі української еміграції в Європі, а й на автохтонних українських землях, що в період між двома світовими війнами входили до складу Польщі, Румунії і Чехословаччини. Саме цей історичний етап став серйозним випробуванням для української нації, яка постійно боролася за свою єдність, за соборність держави.

На основі великої кількості документів аналізуються політичні течії міжвоєнної української еміграції, роз'яснюються їх ідейні засади, пропонувані ними моделі державотворення. Особливо цікавою є проблема визначення міжнародно-правового статусу західноукраїнських земель. Акцентується увага на еволюції української суспільної і політико-партійної структури в Галичині, на Волині, Буковині та в Закарпатті. Дослідники вдало, на нашу думку, знайомлять із специфікою, формами і механізмами вияву українських політичних інтересів у тій чи іншій частині України, оскільки вплив на свідомість українців діяльності таких політиків, як М. Грушевський, М. Міхновський, С. Петлюра та інші, сприяв формуванню єдності не тільки в умах громадян, але і в їх безпосередніх діях. Автори підтверджують факт невіддільності політичної історії українців за межами УРСР у міжвоєнний період від цілісної політичної історії України. Цим вони рішуче відкидають закиди окремих зарубіжних дослідників про історичну спорідненість західноукраїнських земель із сусідніми країнами.

Польща і Чехословаччина міжвоєнного часу справді посідали особливе місце у відносинах з тим українським населенням, яке внаслідок певних історичних колізій опинилися в їх складі. Тим не менше, саме в цих державах український рух набув особливого піднесення та мав специфічні

форми прояву політичної активності. І, що найважливіше, залишив помітний слід в політичній історії завдяки своїй масовості, невідступності від національної справи.

Роль української еміграції в обстоюванні національних інтересів розкривається у першому розділі тому (автори В. Трощинський, А. Шевченко). У наступному розділі здійснюється чітка градація політико-ідеологічних середовищ, у яких формувалися погляди на можливе політико-державне майбуття українців: консервативно-гетьманське, національно-демократичне, народницько-соціалістичне, націонал-комуністичне, радикально-націоналістичне (автори – В. Трощинський, А. Шевченко, В. Потульницький).

Внаслідок розвитку революційно-визвольного руху у Східній Галичині та на Волині, а також перипетіям польсько-західноукраїнської війни в листопаді 1918 – липні 1919 року, на перший план висувається питання про консолідацію українських сил у Польщі. Автор цього розділу Р. Симоненко доводить, що саме ці події сприяли початку боротьби за чіткий міжнародний правовий статус західноукраїнських земель. Подальші роки змагань за національне самоутвердження українців у складі Польщі – Другої Речі Посполитої (1923 – 1939 рр.) мали нелегкий характер. І трагічний фінал.

Не менш актуальним є розгляд проблем, пов'язаних з перебігом політичних подій на Буковині. Автор цього розділу С. Попик охоплює період від включення Буковини до складу Румунії та функціонування окупаційного режиму до активної участі у політичних процесах українців, які належали до політичних партій і громадських організацій краю.

Останній розділ тому привертає особливу увагу, оскільки дослідження міжвоєнного політичного розвитку історичного Закарпаття (в той час – Підкарпатської Русі) потребує сьогодні чіткого наукового аналізу, аби переконливо відкинути будь-які авантюрні „наукові” гіпотези щодо приналежності цього краю до іноземних держав. (Автор розділу „Політичні процеси в Закарпатті” – С. Віднянський).

Закарпаття, яке лише у ХХ столітті побувало у складі п'яти державних утворень, мало зовсім інші умови розвитку, ніж решта українських земель.

По-перше, опинившись після Першої світової війни перед необхідністю вибору майбутнього державотворчого розвитку краю, жителі, а точніше – народні ради, що репрезентували інтереси місцевого населення, вже у 1918 – 1919 роках засвідчують свою „одноплемінність” з українським народом. Вони приймають рішення про возз'єднання з Україною в єдиній соборній державі. Однак тодішня політична реальність не сприяла здійсненню сподівань закарпатських українців. Але попри все вони не припинили боротьби за національну свободу. Внаслідок чого одержано певні гарантії з боку політичного керівництва великих держав, завдяки чому закарпатська спільнота отримала можливості для свого розвитку в

умовах Чехословацької Республіки.

По-друге, вся палітра демократичного простору, в якій опинилося Закарпаття, сприяла формуванню таких важливих елементів, як громадянське суспільство, політичний плюралізм, можливість захищати національно-культурні, релігійні, господарсько-економічні та політичні інтереси, підвищувати політичну культуру населення тощо. Науковою цінністю розділу є, перш за все, комплексний підхід до вивчення політичних процесів, аналіз явищ суспільного життя крізь призму історико-політичної своєрідності крайового розвитку та загальнодержавного чехословацького чинника.

Пошук шляхів консолідації закарпатської спільноти знайшов своє відображення у рішеннях народних рад. Як констатується в розділі, „аналіз рішень та резолюцій народних рад у Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові (Станіславі), так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старо-Любовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. – „Маніфест до русинів Угорщини”, і до історичної за своєю значимістю резолюції Всенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті” [с. 624]. Отже, питання, яке порушувалося з точки зору державно-політичної єдності закарпатців з Україною, не виникло „з нічого”, не було локальним, випадковим, як це намагаються зобразити окремі історики.

Ще один важливий момент, на якому акцентує увагу С. Віднянський, – це часткова добровільність входження закарпатського краю до складу Чехословацької Республіки як єдиного правильного на той час кроку, що дістало підтвердження й у міжнародно-правовому відношенні на Паризькій мирній конференції. Однак цей крок, констатує історик, було здійснено без участі широких народних мас краю [с. 634].

Основною метою чехословацької політики щодо закарпатської території була адаптація всього спектра місцевої своєрідності до загальнодержавних умов через, перш за все, поступову „інкорпорацію краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем” [с. 637]. Проте, як справедливо зазначає С. Віднянський, замість законодавчих актів, які б підтвердили автономність краю, що гарантувалося й міжнародними документами, „на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління” [с. 642]. Вчений нагадує й інші порушення договірних умов.

Але, якщо вже говорити про існування елементів демократії в Чехословаччині, то слід пам'ятати, що її державно-політична система сприяла активізації українського суспільно-політичного руху. Особливі зрушення відбулися в політичній, соціальній та культурній сферах. Як

наголошує автор, „демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств” [с. 643 – 644].

Діяльність політичних партій у Закарпатті у 1920 – 1930 роках (а їх було понад 30) – ще одна особливість політичної системи країни. Історик змальовує специфіку їх діяльності, еволюційний характер політичних відносин між однорідними політичними організаціями тощо. Автор цілком справедливо зазначає, що „не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання у Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (руські – авт.) (автохтонні), проросійські і проукраїнські” [с. 644]. Така поляризація засвідчує, зокрема, плюралістичний характер чехословацької демократії.

Характеризуючи процес становлення та діяльності найпотужніших партій краю, автор основну увагу відводить тим особливостям, котрі вирізняли їх з-поміж інших практично однотипних політутворень. Визнаючи, що більшість партій реального впливу на перебіг політичних подій не мали, а тим більше не могли брати участі в прийнятті політичних рішень загальнодержавного значення, історик аргументовано доводить і позитивний аспект їх роботи. Так, він зазначає, що „виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-і роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури населення краю і все більшій його інтеграції в політичну систему Чехословацької Республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави” [с. 653].

С. Віднянський системно підійшов і до хронології політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Якщо 1920-ті роки він характеризує як спробу адаптації крайової політичної системи до загальнодержавних стандартів, то 1930-ті, а особливо їх другу половину, вважає такими, що вирізняються значною радикалізацією громадсько-політичного життя, а це сприяло національно-культурному розвитку краю та реалізації його прав на автономію. І справді, цей період відзначався поживленням діяльності передусім автономних політичних партій, які зневірилися в обіцянках центральної влади щодо реалізації декларованих перспективних планів щодо Закарпаття.

Разом з іншим політичними силами вимагали рішучих кроків на шляху до реалізації автономістських планів проукраїнські партії та їх лідери, які діяли більш злагоджено, ніж, скажімо, русофіли. Те, що згодом українці вибороли автономію й державність Карпатської України, тільки підтверджує цей висновок.

Політичні аспекти державності Карпатської України в 1938 – 1939

роках стали об'єктом особливо уважного дослідження. С. Віднянський, визнаючи значний вплив міжнародних факторів на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі та в Чехословаччині і Закарпатті зокрема, пропонує усвідомлювати й специфіку національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Автор послідовно розкриває усі аспекти карпато-української дійсності, акцентуючи увагу на становленні та діяльності автономних урядів, евакуації уряду з Ужгорода до Хуста, формування єдиної проурядової політичної партії „Українське національне об'єднання”, вибори до Союму Карпатської України і, нарешті, проголошення її незалежності та оборону [с. 667 – 688].

Шостий том „Політичної історії України. XX століття” – „Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002)” відзначається новизною інтерпретації політичних процесів, що відбувалися після завершення Другої світової війни. Автори тому, очолювані доктором історичних наук О. Майбородою, охопили складний історичний період сталінської тиранії, пов'язаний з проблемами адаптації до мирних умов життя, а також з суспільними катаклізмами та людськими трагедіями (голодомор, депортація, політико-ідеологічна реакція, ставлення до церкви, „советизація” тощо). З цікавих позицій подано добу М. Хрущова в Україні та поступовий реванш командно-адміністративної системи, правову легітимацію тоталітаризму.

І, нарешті, в „Політичній історії України” глибоко проаналізовано процеси трансформації УРСР в незалежну державу Україна. Тут вже можна спостерігати й формування громадянського суспільства, і процеси націотворення, і вияви політичного плюралізму як запоруки демократичного вибору українського народу. Політика внутрішня тісно переплітається із зовнішньою, з геополітичним становищем країни.

На таке академічне видання, як „Політична історія України. XX століття”, читач очікував уже давно. Авторам цієї фундаментальної праці вдалося всебічно, на високому науковому рівні проаналізувати весь спектр вузлових проблем української політичної думки і політичних ідей в новітній історії України, показати складний шлях українського народу до державної незалежності.